

Володимир Парацій**РОЛЬ МИКОЛИ ЧАЙКОВСЬКОГО У ФОРМУВАННІ
УКРАЇНСЬКОЇ МАТЕМАТИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ**

Державний історико-архітектурний заповідник у м. Бережани

Описано внесок М. Чайковського у складання словників іношомовних слів, математичних термінів, роль вченого у творенні української математичної термінології.

Микола Чайковський безумовно був яскравою та неординарною особистістю, яка позитивно і виразно акумулювала в собі широкомасштабний і різноманітний пласт інтересів, зацікавлень, звершень. В основі цього знаходилася математика як в традиційних її проявах, так і в формах індивідуалістичного сприйняття предмета. Але світогляд високого інтелекту виводив дослідника поза межі кабінетних осмислень. І, одночасно, ця широчінь інтересів надавала вченому можливість нового бачення змісту та суті математики, її ролі в суспільстві, об'єкта несподіваних відтворювань. Такий підхід нового погляду проявляється вже в перших публікаціях Миколи Чайковського.

Напр. XIX ст. на рівні українського фундаментального наукового процесу з'явилася можливість для вираження своїх сциентичних концепцій. Так, у 1892 р. в Науковому товаристві імені Шевченка поряд із історико-філософською та філологічною створюється математично-природописно-лікарська секція, а з 1897 р. почав видаватися перший україномовний журнал з природничих наук – «Збірник математично-природописно-лікарської секції». У 1908 р. Микола Чайковський друкує тут статтю «Розвій чисельних систем в історії людської культури». Власне вона вперше на українському науковому ґрунті розкриває зміст національної математичної культури в імплікаційному поєднанні з виробленими загальнолюдськими традиціями. Цікаво написано вступ про символіку і містику чисел.

Стаття підготовлена ще студентом. У листі з Бережан до Михайла Коцюбинського від 13 липня 1909 р. Андрій Чайковський зауважує, що «найстарший син Микола робить філософічні ригороза по математиці та астрономії» [1, 203]. І це підтверджує ранню якісну основу цікавого та несподіваного дослідника й мислителя. Серед таких напрямків осмислення М. Чайковського – естетика математики та досягнення змісту естетики математичними засобами [3, 49].

Багато праці вкладав учений у вивчення історії математики в західних областях України. Частина зібраних М. Чайковським матеріалів з історії математичних досліджень на території Західної України була опублікована в чотирьохтомній монографії «История отечественной математики». Вони також висвітлювалися на засіданнях історико-математичного семінару при Інституті математики АН УРСР (постійним членом якого був М. Чайковський), а також на Всесоюзній конференції з історії математичних наук у МДУ [3, 48-49].

З 1929 р., в Одесі, Микола Чайковський видає «Українську математичну наукову бібліографію (1892-1927 рр.)» [3, 43]. У радянські часи бере участь у складанні «Української математичної бібліографії» та підготовці «Української енциклопедії», для якої написав 51 статтю [3, 49]. Тобто проявляється ще один напрямок його творчого «гуманітарно-математичного» спрямування.

У цьому контексті математичної інтердисциплінарності зрозумілою є спроба Миколи Чайковського закрити велику прогалину в сфері обґрунтування національної математичної термінології. Будь-яка спеціалізована термінологія не може бути такою собі монологістичною – універсальною для усіх. Адже, на думку німецького вченого XIX ст. Г. Штейнталя, мова народу є формами інстинктивної самосвідомості та інстинктивного світобачення, відобразником людської психології і людського (національного, етнічного) духу [14, 115]. Тому зміст і форма поняття також повинні залежати від традиційної мови конкретно визначеного народу: «В мові – наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання... мова – це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного **Я**» [7, 301]. Але одночасно, за твердженням О. Потебні, «формування слова є доволі складний процес» [9, 73]. Особливо формування, інтерпретація та етимологічне визначення спеціального терміна. Тому ми погоджуємося з думкою І. Огієнка, що жоден «словник, який би повний він не був, не може заступити собою фахового термінологічного словника» [8, 400].

Потребу в професійно осмисленій національній (етнічній) термінології, особливо для галузей фундаментальних знань, людство відчувало здавна – ледь не з початкових кроків власного цивілізаційного процесу. Приклад: ассірійські та вавілонські клинописні тексти II – сер. I тис. до н.е. підтверджують існування в цей час різноманітних галузевих словників (магічних, медичних,

військових термінів). І серед них – довідники з математичної та астрономічної термінології [5, 45-46].

Микола Чайковський почав працювати над українською математичною термінологією ще в студентські часи. У 1908 р. він розпочинає складання й інтерпретування понять для «Систематичного словника української математичної термінології» [3, 39]. З отриманням університетського диплому ця сфера діяльності вченого лише посилюється та урізноманітнюється, набуває яскравого професійного змісту. І дуже швидко проявляється у публікаціях.

Я. Рудницький зазначає, що Зенон Кузеля «...найправдоподібніше за намовою проф. Ст. Смаль-Стоцького узявся за редакцію словника іншомовних слів при співпраці з д-ром М. Чайковським. Цей словник, що опісля вийшов у Чернівцях у 1912 р. першим виданням під наголовком «Словар чужих слів» за співробітництва д-ра М. Чайковського, а другим окреим виданням у 1918 р. під назвою «Словник чужих слів» за виключним авторством З. Кузеля, був першою піонерською роботою цього типу в українському мовознавстві... В цілому цей «Словар» містив поверх 12 тисяч слів, у тому числі 2900 пера М. Чайковського (головно математично-природничі терміни). Як джерельна і перша така праця на більшу скалю, цей словник відіграв велику роль в розвитку української лексикографії (майже всі праці про запозики в українській мові виходили від нього) і в розвитку української культури». Зазначено також, що спрямовуючись на українського користувача, словник було створено на найкращих тогочасних традиціях, «він стояв на висоті вимог тодішньої мовознавчої науки» [11, 84-85]. Слід однак зауважити, що хронологічне датування видань у Я. Рудницького помилкове. Володимир Янів подає 1910 р. як час спільного видання словника у Чернівцях, а за окреим авторством З. Кузеля – 1919 р. (з місцем вид.: Львів; Київ). Чернівецьке видання, зокрема через його компактність й терміно-етимологічне всеохоплення, отримало схвальну рецензію В. Гнатюка (в 98-му томі Записок Наукового товариства ім. Шевченка) [2, 107-108].

Про це видання згадує і сам З. Кузеля: «У тому часі виходить мій перший «Словар чужих слів» (Чернівці, 1910), в якому при допомозі М. Чайковського й словників Желехівського й Грінченка зроблено вперше зіставлення й пояснення чужих слів в українській мові...» [6, 230]. Вдале поєднання двох професіоналів різних наукових галузей

привело до видання якісного та компактного довідника – одного з перших тлумачників іноземних термінів українською мовою [12].

Праця Миколи Чайковського в галузі складання та інтерпретування української математичної термінології триває і надалі, постійно активізуючись в отриманні інформативних здобутків та у методологічних парадигмах їх осмислення. Так, 26 травня 1923 р. вчений виступає з рефератом «Завдання технічної і наукової термінології» на II Загальному з'їзді українських інженерів і техніків у Львові. Цей реферат було надруковано 1924 р. у Празі в журналі «Нова Україна». Основні положення згаданої роботи є актуальними й сьогодні. Прочитуємо деякі з них: «Говорити широко про вагу й потребу української термінології – річ цілком зайва. Легко прийти до переконання, що добра й одноцільна наукова термінологія необхідна для існування національної культури так само, як літературна мова та одноцільний правопис. Ще більше: можна з деяким правом твердити, що для розвитку нашої науки термінологічна справа багато важніша...

Не раз доводиться нам чути, що справу термінології з обсягу стислих і прикладних наук треба вирішити принципово. Одні кажуть, що всі наукові терміни треба вживати так, як вони прийнялися в інших європейських мовах; зате другі раді б конче кожне слово за всяку ціну перекласти на українське.

Поборюючи інтернаціоналізаторів нашої наукової мови, ми далекі від того, щоб підписатися під другою крайністю: перекладанням кожного терміну, без виїмку, на українське. Ця вимога при ближчій застанові покажеться теж неможливою. Не кожний термін дається перекласти... До того багато чужих слів здобуло собі в нашій мові право громадянства, й ми зовсім не маємо потреби їх викидати...» [3, 41; 10, 150].

Учений-математик, який сам зробив значний внесок у розвиток української математичної термінології, переконаний, що це – справа багатьох людей, котрі повинні зрозуміти значущість такої роботи. Він зауважує: «Термінологія ніколи не може бути твором одної людини; вона мусить вийти як вислід спільної праці всіх фахівців, що потребують цієї термінології, разом із знавцями живої мови, які помагають їм узгоджувати термінологію з рештою живої мови. Повинно повстати на всіх землях України разом із еміграцією велике термінологічне об'єднання, метою якого було б зібрати народні термінологічні матеріали й доповнити їх новими.

Попри те не вільно нам забувати, що вся наша праця по цей бік Збруча може мати тільки підготовчий характер. Нам не вільно вирішувати такого важливого питання, як термінологія. Бо поза ризькою лінією живуть люди, які теж покликані до цього діла, й їхнє слово теж мусить тут заважити; а ми знаємо, що в багатьох великоукраїнських установах іде гаряча праця в тому напрямку. Якби ми наважилися створити на власну руку нашу власну західноукраїнську наукову мову, бо тим тільки спричинились би до дальшого роз'єднання великої нації; замість усіма силами йти до її зближення та остаточного злиття в одну цілість» [10, 151].

У 1924 р. Микола Чайковський підготував окреме видання: «Систематичний словник української математичної термінології» [3, 41]. Його позитивно виділяє Іван Огієнко [8, 402]. Зазначимо також, що тільки через рік після його виходу в Інституті наукової мови при Українській Академії наук було видруковано наступний словник математичної термінології Ф. Калиновича [8, 400]. Беззаперечно, це був перший позитивний виразник у національній математичній термінології [13]. Незрозуміло, чому Зенон Кузеля [6] зовсім не згадує про нього.

3 II пол. 1920-х рр. Микола Чайковський працює в спеціальній проблемній термінологічній комісії під головуванням академіка Михайла Кравчука – знавця української мови, понятійний апарат якого було закладено в основу української математичної термінології, й бере участь у розробці проекту «Українського термінологічно-фразеологічного математичного словника» [10, 145]. Та наступні трагічні роки перекреслюють всі наукові здобутки вченого, зокрема і в галузі складання та осмислення національної математичної термінології.

Життєва стежа, хоч і важко, та дозволяє йому повернутися у математику, розпочати новий етап узагальнення її суспільної значущості. Зокрема, повернутися до математично-термінологічних досліджень та інтерпретацій. Результати не забарилися: з 1960 р. у видавництві АН УРСР виходить «Російсько-український математичний словник» (автори: М. Чайковський, Ф. Гудименко, І. Погребинський, Г. Сакович), який містив бл. 12 тис. термінів. У 1990 р. його видано вдруге [3, 48]. Але попередні радянські табори забрали в М. Чайковського дуже багато часу, не втіленого у творчий чи науковий процес.

Хоч проблема творення української математичної термінології (і, взагалі, математичного мовлення як вербального виразника) була і залишалася постійним зацікавленням М. Чайковського, вираженим не лише у фундаментальному осмисленні, але й формах її світоглядного прояву. Підтвердженням цьому є слова вченого на схилі віку: «Алгебраїчна мова як усна, так і писемна – чудовий, неоціненний апарат, за допомогою якого математика стала тим, чим вона є сьогодні: універсальною (загальною) наукою, без якої неможливий розвиток багатьох інших наук, пов'язаних з математикою. Вершиною прогресу в цьому напрямі є створення машинної математики і тісно пов'язаної з нею кібернетики» [4, 83].

Вважаємо, вони дуже добре визначають зміст математичного слова у просторі та соціумі, а також одне з науково-дослідних і світоглядно-змістовних амплуа Миколи Чайковського як вченого, педагога, мислителя, інтелектуала. І ці слова можна закласти у своєрідний епілог творчого життя особистості, одночасно як і в підсумкову сутність його наукової долі.

Література

1. Чайковський Андрій. Спогади. Листи. Дослідження. – Львів, 2002. – Т. 2.
2. Бібліографія наукових писань Зенона Кузеля. Зложив В. Янів // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 169: Збірник на пошану Зенона Кузеля. Праці філологічної та історико-філософської секції / За ред. В. Янева. – Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962.
3. Возняк Г. Математики – дійсні члени Наукового товариства імені Шевченка. – Тернопіль, 2006.
4. Державний архів Тернопільської області. – Ф. 3444. – Оп. 1. – Спр. 2.
5. Замаровський В. Спочатку був Шумер. – К., 1983.
6. Кузеля З. Історичний розвиток і сучасний стан українського словництва // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 169: Збірник на пошану Зенона Кузеля. Праці філологічної та історико-філософської секції / За ред. В. Янева. – Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962.
7. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Історія української культури. – К., 2002.
8. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. – К., 2004.
9. Потебня А. Мысль и язык. – К., 1993.
10. Пташник Б. Життя для народу // Аксіоми для нащадків. Українські імена у світовій науці: Зб. нарисів. – Львів: Меморіал, 1992. – С. 142-169.
11. Рудницький Я. Зенон Кузеля як лексикограф // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 169: Збірник на пошану Зенона Кузеля. Праці

філологічної та історико-філософської секції / За ред. В. Янева. – Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962.

12. Словар чужих слів (12000 слів чужого походження в українській мові). Зібрали др. З. Кузеля й М. Чайковський. Зредагував др. Зенон Кузеля. – Чернівці, 1910.

13. Чайковський М. Систематизований словник української математичної термінології. – Берлін, 1924.

14. Штейнталь Г. Грамматика, логика и психология // История языкознания XIX и XX вв. в очерках и извлечениях. – М., 1960. – Ч. 1.